

МІЖНАРОДНІ ПРАВОЗАХИСНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ УВ'ЯЗНЕНИХ

INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS PROTECTION MECHANISMS FOR THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF PRISONERS

Олефір Л.І., к.ю.н., доцент,
заступник начальника кафедри формування та розвитку професійної компетентності персоналу
Державної кримінально-виконавчої служби України
Інститут професійного розвитку Пенітенціарної академії України

Пузирна Н.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Баракхта В.В., старший викладач кафедри формування та розвитку професійної компетентності персоналу
Державної кримінально-виконавчої служби України
Інститут професійного розвитку Пенітенціарної академії України

У статті здійснено дослідження міжнародні правозахисні механізми захисту прав ув'язнених. Зауважено, що загальне поняття «ув'язнений» включає в себе осіб, які позбавлені волі, тобто засуджених осіб які обмежені або позбавлені волі та осіб, які перебувають під вартою або до яких застосовано тимчасовий чи екстрадиційний арешт в статусі підозрюваного чи підсудного. Визначено, що правовий статус ув'язненого складається з правового статусу громадянина, спеціального правового статусу засуджених, в т.ч. правового статусу особи в залежності від призначеного виду покарання, індивідуального правового становище ув'язненого, міжнародного правового статусу особи ув'язненого. Обґрунтовано, що міжнародний правовий статус особи ґрунтується на міжнародних правових стандартах прав людини визначених у міжнародних нормативно-правових актах, що гарантуються та забезпечуються міжнародними правозахисними механізмами. Підкреслено, що до міжнародних механізмів захисту прав ув'язнених відносяться: універсальні конвенційні міжнародні органи з питань захисту прав людини створені на основі міжнародних договорів і конвенцій, регіональні конвенційні міжнародні органи з питань захисту прав людини, дорадчі правозахисні органи, міжнародні судові органи, міжнародні неурядові правозахисні організації. Зауважено, що інституційна складова міжнародного механізму захисту прав ув'язнених здійснює моніторинг дотримання прав ув'язнених, розглядає індивідуальні скарги та проводить розслідування фактів порушення прав ув'язнених, розробляє стандарти та рекомендації в пенітенціарній сфері, підвищує обізнаність щодо права ув'язнених, що сприяють покращенню умов утримання, запобіганню катуванням та жорстокому поводженню, а також забезпеченню справедливого судового розгляду.

Ключові слова: ув'язнений, засуджений, позбавлення волі, виправлення, ресоціалізація, правовий статус, реалізація права, елементи правового статусу, права та законні інтереси, міжнародні стандарти.

The article researches international human rights mechanisms for the protection of prisoners' rights. It is noted that the general term "prisoner" includes persons who are deprived of their liberty, that is, convicted persons who are restricted or deprived of their liberty and persons who are in custody or to whom temporary or extradition arrest has been applied in the status of a suspect or a defendant. It was determined that the legal status of a prisoner consists of the legal status of a citizen, the special legal status of convicts, including the legal status of the person depending on the type of punishment awarded, the individual legal status of the prisoner, the international legal status of the prisoner. It is substantiated that the international legal status of a person is based on international legal standards of human rights defined in international legal acts, which are guaranteed and ensured by international human rights mechanisms. It is emphasized that international mechanisms for the protection of the rights of prisoners include: universal conventional international bodies for the protection of human rights created on the basis of international treaties and conventions, regional conventional international bodies for the protection of human rights, advisory human rights bodies, international judicial bodies, international non-governmental human rights organizations. It was noted that the institutional component of the international mechanism for the protection of prisoners' rights monitors the observance of prisoners' rights, considers individual complaints and conducts investigations into violations of prisoners' rights, develops standards and recommendations in the penitentiary sphere, raises awareness of the rights of prisoners, which contribute to improving detention conditions, preventing torture and ill-treatment, and ensuring fair trials.

Key words: prisoner, convicted, imprisonment, correction, resocialization, legal status, realization of law, elements of legal status, rights and legitimate interests, international standards.

Постановка проблеми. Реформування пенітенціарної системи в Україні має на меті забезпечення відповідних умов для ув'язнених, зменшення кількості тюремного населення шляхом розвитку альтернативних видів позбавленню волі покарань, формування та реалізація програм реабілітації та підтримки ув'язнених, їх професійного навчання, підвищення кваліфікації працівників пенітенціарних закладів для ефективного виконання їх повноважень та покращення взаємодії із ув'язненими, впровадження механізмів контролю та нагляду за діяльністю пенітенціарних установ, реконструкції та будівництво нових сучасних пенітенціарних закладів, які відповідають міжнародним стандартам тощо. Обов'язковою умовою ефективного реформування пенітенціарної системи є впровадження та дотримання на національному рівні відповідних міжнародних стандартів, в т.ч. стандартів захисту засуджених та осіб позбавлених волі.

Незважаючи на реформування пенітенціарної системи України відмічаються непоодинокі випадки порушення прав засуджених та ув'язнених. Так, у Спеціальній доповіді Уповноваженого ВР України з прав людини «Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання в 2023 році» відображено результати моніторингу додержання прав ув'язнених у місцях несвободи. За результатами 538 відвідувань закладів Національного превентивного механізму було виявлено порушення права на свободу та особисту недоторканість, право на життя та безпечні умови утримання, негативний вплив неформальної тюремної ієрархії, порушення норм камерних і житлових приміщень, також, порушено 26 кримінальних проваджень за фактами неналежного поводження з ув'язненими та засудженими [1].

Стан наукової розробки теми наукової роботи.

Дослідженню міжнародні правозахисні механізми захисту прав ув'язнених присвятили свої праці такі науковці, як: К.А. Автухов [2], Д.М. Белов [3], Ю.М. Бисага [3], М.М. Данканич [3], Ю.А. Левницька [2], М.М. Палінчак [3], Н. Петельнікова [4], О.В. Романюк [9], В.О. Човган [9] та ін.

Метою статті є дослідження міжнародні правозахисні механізми захисту прав ув'язнених.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що у нашому дослідженні ми будемо користуватися поняттям «ув'язнений», оскільки це загальне поняття, що включає в себе осіб, які позбавлені волі (засуджених осіб які обмежені або позбавлені волі та осіб, які перебувають під вартою або до яких застосовано тимчасовий чи екстрадиційний арешт в статусі підозрюваного чи підсудного).

Правовий статус ув'язненого включає в себе:

1. Правовий статус громадян – відповідно до ст. 63 Конституції України «засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду» [3]. Зокрема, засудження до кримінального покарання не тягне за собою позбавлення громадянства України – «ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство» ст. 15 Загальної декларація прав людини [6].

2. Спеціальний правовий статус певної категорії громадян, зокрема, засуджених, в т.ч. правовий статус осіб в залежності від виду покарання. Як зауважує З.В. Зарадюк «правовий статус засудженого – сукупність визначених та гарантованих у законі його прав, свобод, законних інтересів, а також обов'язків, які визначають його реальне становище у змісті кримінально-виконавчих правовідносин» [7, с. 8]. У ч. 1 ст. 7 Кримінально-виконавчого кодексу України закріплюється норма у відповідності до якої «Держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку» [8]. До фундаментальних положень правового становища засудженого відносяться: права людини і громадянина, права та обмеження визначені кримінально-виконавчим законодавством, правила поведінки із засудженими, що визначені у міжнародних стандартах, зміст та види покарання. Зокрема, Глава 2 Кримінально-виконавчого кодексу України «Правовий статус засуджених» визначає правовий статус засуджених як різновиду спеціального статусу людини і громадянина [8].

3. Індивідуальне правове становище ув'язненого на який впливають індивідуальні особливості ув'язненого, ступінь тяжкості злочину, вид та строк відбуття покарання, поведінка і дисциплінарні порушення, особливі потреби у зв'язку із станом здоров'я та наявністю невиліковних хвороб та ін.

Права та інтереси ув'язнених можуть бути обмежені за рішенням суду або відповідних органів і тільки в тій мірі, яка визначена законом. Правовий статус ув'язнених включає в себе спеціальні права, які мають особливу юридичну природу, оскільки не мають аналогів у загальногромадському правовому статусі, не залежать від громадянських та галузевих прав, сприяють досягненню мети покарання та носієм яких є ув'язнена особа. При цьому як зауважує Н.Петельнікова важливим є «забезпечення таких умов відбування кримінального покарання та тримання осіб, взятих під вартою, де вірогідність порушення прав та законних інтересів засуджених та до ув'язнених зводиться до мінімуму» [4, с. 62].

Окремо, у правничій теорії визначають міжнародний правовий статус особи, який ґрунтується на міжнародних правових стандартах прав людини, що визначені в ряді таких міжнародних нормативно-правових актів, як: Мінімальні стандартні правила поведінки з ув'язнених (1955 р./2015 р.), Конвенція проти катувань та інших жор-

стоких нелюдських або таких що принижують гідність видів поведінки і покарання (1984 р.), Європейська конвенція з попередження катувань, нелюдського чи такого що принижує гідність поведінки або покарання (1987 р.), Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (1985 р.), Правила ООН щодо поведінки з жінками в ув'язненні та заходів не пов'язаних з позбавленням волі по відношенню до жінок-злочинниць (2010 р.) та ін.

Міжнародні стандарти поведінки із ув'язненими гарантуються та забезпечуються міжнародними універсальними правозахисними механізмами, до яких входять «органи та організації, що розповсюджують свою діяльність на весь світ, в незалежності від державних та регіональних кордонів, діяльність яких пов'язана з ООН» [4, с. 64] та регіональними правозахисними механізмами, які мають вплив в межах певного регіону. Слід зауважити, що їх рішення носять рекомендаційний характер для держав-учасниць міжнародних договорів.

До міжнародних механізмів захисту прав ув'язнених відносяться:

1. Універсальні конвенційні міжнародні органи з питань захисту прав людини створені на основі міжнародних договорів і конвенцій (Рада ООН з прав людини, Верховний Комісар ООН з прав людини, Комітет ООН проти катувань, Підкомітет з попередження катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижують гідність видів поведінки та покарання, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав та ін.). Наприклад, Комітет з ліквідації дискримінації жінок (далі Комітет) – це міжнародний орган основною метою діяльності якого є моніторинг за здійсненням положень Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок. Також, Комітет розглядає індивідуальні та колективні скарги щодо порушення прав жінок, надає загальні рекомендації країнам-учасницям щодо вжиття відповідних заходів захисту прав жінок в соціальній сфері, політичному житті, протидії домашньому насильству, сприяє досягненню реальної рівності між чоловікам та жінками тощо. Згідно з Факультативним протоколом до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок Комітет має право проводити розслідування у випадках серйозних або систематичних порушень прав жінок у країнах, які ратифікували цей протокол [9, с. 68]. Також, Комітет відіграє важливу роль у захисті прав жінок-ув'язнів, адже сприяє підвищенню стандартів захисту їх прав, запобіганню дискримінації в умовах утримання під вартою та відбуття покарання у вигляді обмеження чи позбавлення волі, розглядати питання, які стосуються забезпечення належних умов проживання, доступу до медичної допомоги (в т.ч. забезпечення репродуктивного здоров'я жінки, передпологову та післяпологову допомогу), належного рівня санітарних умов та забезпечення продовольством, запобігання випадків фізичного, сексуального та психологічного насильства по відношенню до жінок-ув'язнів, забезпечення підтримки контактів з дітьми та забезпечення умов спільного проживання з ними, забезпечення доступу до освіти і професійного навчання, які сприяють реінтеграції у суспільство після звільнення.

2. Регіональні конвенційні міжнародні органи з питань захисту прав людини (Комісар Ради Європи з прав людини, Міжамериканська комісія з прав людини та ін.). Європейський комітет з питань запобігання катуванням (далі – Європейський комітет), який діє на підставі Європейської конвенції про запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поведінки чи покаранню та під егідою Ради Європи, відіграє ключову роль у забезпеченні захисту прав людини в місцях несвободи. Зокрема, Європейський комітет проводить регулярні та ad-hoc візити до місць утримання ув'язнених з метою оцінки умов поведінки з ними та дотримання їх прав,

складає звіт щодо оцінки ситуації, надає конкретні рекомендації та публікує загальні стандарти з покращення умов поводження з ув'язненими, реалізації їх прав, в сфері запобігання катуванню, нелюдському або такому, що принижує людську гідність поводженню.

3. Дорадчі правозахисні органи: Венеціанська комісія Ради Європи (надає висновки щодо національного законодавства, включаючи і законодавства в сфері пенітенціарної системи та прав ув'язнених, розробляє рекомендації щодо доступу до справедливого суду, захисту від катувань та нелюдського поводження, співпрацює з міжнародними органами, в т.ч. для забезпечення комплексного підходу до захисту прав засуджених), Конгрес місцевої та регіональної влади Європи (здійснює моніторинг дотримання прав людини на місцевому та регіональному рівнях, включаючи умови утримання у місцевих пенітенціарних установах, сприяє впровадженню місцевих програм, спрямованих на реабілітацію та соціальну інтеграцію засуджених, підвищує обізнаність місцевих органів влади про важливість дотримання прав засуджених та надає рекомендації щодо покращення умов їх утримання) та ін.

4. Міжнародні судові органи (Європейський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини та народів та ін.).

Європейський суд з прав людини забезпечує виконання Європейської конвенції з прав людини, розглядає індивідуальні скарги на порушення прав та виносить рішення, які є обов'язковими для виконання країнами-учасницями Ради Європи. Зокрема, рішення ЄСПЛ мають прямий вплив на реформування пенітенціарної системи України, покращення умов утримання ув'язнених, доступу їх до медичної допомоги та забезпечення справедливого судового розгляду.

Наведемо приклади справ ЄСПЛ за заявами ув'язнених проти України:

– Справа «Каверзін проти України» (Заява № 23893/03). Заявник подав скаргу щодо нелюдських умов утримання в місцях несвободи, в т.ч. факти переповненості камер, ненадання належної медичної допомоги, застосування тортур та ін. Суд визнав факти «катування працівниками міліції, неефективного розслідування, відсутності адекватної медичної допомоги та застосування до нього ручників в Дніпропетровській колонії, а решту скарг у заяві – неприйнятними» [10] та постановив порушення ст. 3 Європейської конвенції з прав людини («Ніхто не повинен бути підданий катуванням або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню» [10]);

– Справа «Харченко проти України» (Заява № 40107/02). «Заявник скаржився, що його було піддано нелюдському і такому, що принижує гідність, поводженню, оскільки його тримали під вартою, незважаючи на наявність у нього низки хронічних захворювань. Крім того, він скаржився на умови тримання під вартою, а також на відсутність належного лікування та медичної допомоги під час ув'язнення» [12]. Суд постановив, що у справі було порушено ст. 3, пп. 1, 3, 4 ст. 5 «Право на свободу та особисту недоторканість» Європейської конвенції з прав людини [11].

5. Міжнародні неурядові правозахисні організації (International Federation for Human Rights, Médecins Sans Frontières, International Committee of the Red Cross та ін.).

Серед міжнародних неурядових правозахисних організацій які спрямовують свою діяльність в т.ч. і на захист прав та інтересів ув'язнених можна виділити такі організації:

– Penal Reform International – сприяє реформам в сфері кримінального правосуддя з метою покращення умов утримання ув'язнених, зменшення їх загальної кількості

забезпечення прав людини в місцях несвободи, впровадження альтернативних методів покарання та покращення пенітенціарних систем;

– International Centre for Prison Studies – досліджує діяльність пенітенціарних систем різних країн, надає технічні підтримку та впроваджує навчальні програми для пенітенціарних служб, розробляє рекомендації для покращення умов утримання ув'язнених та захисту їх прав;

– Amnesty International – документує випадки порушень прав ув'язнених, публікує звіти про стан захисту прав ув'язнених в різних країнах, проводить кампанії по звільненню політичних в'язнів та компанії щодо запобігання катуванню;

– Association for the Prevention of Torture – спрямовує свою діяльність на запобігання катуванням та жорсткому поводженню з ув'язненими, зокрема сприяє формуванню механізмів контролю різних рівнів в цій сфері та проводить навчання ефективним заходів запобігання катування ув'язнених;

– Prison Fellowship International – надає гуманітарну допомогу ув'язненим та їх сім'ям, реалізовує програми їх реабілітації та соціальної реінтеграції та ін.

Важливим аспектом діяльності міжнародних неурядових правозахисних організацій в сфері захисту прав ув'язнених є співпраця з міжнародними урядовими організаціями та урядами країн. Наприклад, під час підготовки Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню Керівний комітет з прав людини уповноважив Комітет експертів у питаннях поширення прав підготувати проєкт Конвенції. Під час підготовки проєкту Комітет експертів провів слухання за участю представників Міжнародного комітету Червоного Хреста, Швейцарського Комітету проти катувань і Міжнародної комісії юристів [9].

Висновки. Загальне поняття «ув'язнений» включає в себе осіб, які позбавлені волі, тобто засуджених осіб які обмежені або позбавлені волі та осіб, які перебувають під вартою або до яких застосовано тимчасовий чи екстрадиційний арешт в статусі підозрюваного чи підсудного. Правовий статус ув'язненого складається з правового статусу громадянина, спеціального правового статусу засуджених, в т.ч. правового статусу особи в залежності від присудженого виду покарання, індивідуального правового становище ув'язненого, міжнародного правового статусу особи ув'язненого. Міжнародний правовий статус особи ґрунтується на міжнародних правових стандартах прав людини визначених у міжнародних нормативно-правових актах, що гарантуються та забезпечуються міжнародними правозахисними механізмами. До міжнародних механізмів захисту прав ув'язнених відносяться: універсальні конвенційні міжнародні органи з питань захисту прав людини створені на основі міжнародних договорів і конвенцій, регіональні конвенційні міжнародні органи з питань захисту прав людини, дорадчі правозахисні органи, міжнародні судові органи, міжнародні неурядові правозахисні організації. Інституційна складова міжнародного механізму захисту прав ув'язнених здійснює моніторинг дотримання прав ув'язнених, розглядає індивідуальні скарги та проводить розслідування фактів порушення прав ув'язнених, розробляє стандарти та рекомендації в пенітенціарній сфері, підвищує обізнаність щодо права ув'язнених, що сприяють покращенню умов утримання, запобігання катуванням та жорсткому поводженню, а також забезпеченню справедливого судового розгляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання в 2023 році : Спеціальна доповідь Уповноваженого ВР України з прав людини. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA.pdf> (дата звернення: 05.07.2024)
2. Левицька Ю.А., Автухов К.А. Роль національного превентивного механізму у забезпеченні права засуджених на охорону здоров'я та медичну допомогу в Україні. *Дотримання прав ув'язнених та роль у цьому національного превентивного механізму*: матеріали «круглого столу» (м. Харків, 13 груд. 2019 р.) / ред. кол.: К.А. Автухов, І.С. Яковець; НДІ вивч. Проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України. Харків: Право, 2019. С. 20–25.
3. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Міжнародні засоби захисту прав та свобод людини і громадянина. Ужгород, 2003. 57 с.
4. Петельнікова Н. Міжнародний механізм захисту прав та законних інтересів засуджених та ув'язнених. *Публічне право* №4(36). 2019. URL: С. 62–70. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/36/pdf/pp-2019-36-07.pdf> (дата звернення: 02.07.2024)
5. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4378> (дата звернення: 10.06.2024)
6. Загальна декларація прав людини: ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 12.06.2024)
7. Правовий статус засуджених: навчально-методичні рекомендації для студ. юридичного факультету/ Зарадюк Зоряна Валентинівна. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2022. 32 с. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/21346/1/Prav_stat_zasudzhen.pdf (дата звернення: 04.06.2024)
8. Кримінально-виконавчого кодексу України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення: 11.06.2024)
9. Міжнародні стандарти, принципи і рекомендації в галузі виконання покарань та діяльності органів і установ виконання покарань: методичні рекомендації / [уклад. О.В.Романюк, В.О. Човган]; Біла Церква, 2016. 131 с.
10. Справа «Каверзін проти України» (Заява № 23893/03) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851#top (дата звернення: 18.06.2024)
11. Європейська конвенція з прав людини: Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди. від 10.02.2011 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_662#Text (дата звернення: 10.06.2024)
12. Справа «Харченко проти України» (Заява N 40107/02). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_662 (дата звернення: 02.06.2024)